

FİZULİ MUSTAFAYEV*

KİNO DİLİNDƏ İSMİ BİRLƏŞMƏLƏR

XÜLASƏ

Məqalə kino dilində ismi birləşmələrə həsr olunub. İsmi birləşmələr adı altında əsas sözü adlarla və ya substantivləşmiş hər hansı bir sözlə ifadə olunan birləşmələr nəzərdə tutulur.

Məqalədə aparılan araşdırmalara görə Azərbaycan dilində, eləcə də başqa türk dillərində ismi birləşmələr iki yolla əmələ gəlir: analitik və sintaktik yolla. Analitik yolla əmələ gələn ismi birləşmələrdə xüsusi şəkilçidən istifadə olunmur. Sintaktik yolla yaranan birləşmələrdə isə xüsusi şəkilçilər mövcuddur.

Tədqiqata görə məlum olur ki, ismi birləşmələr şərti olaraq iki yerə bölünür. 1. Təyini söz birləşmələri. 2. Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr. Birinci növ təyini söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində heç bir qrammatik-morfoloji əlamətdən istifadə olunmur. İkinci təyini söz birləşmələrinin tərəfləri bir-birindən ayrılmır və birlikdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur. Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi ziyəlik hal şəkilçisi ilə, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi ilə düzəlir.

Məqalədə bildirilir ki, müasir Azərbaycan dilində bu birləşmə formaları nisbətən az işlədilir və eyni mənada birinci növ təyini söz birləşmələri adlanan *dəmir qapı, daş divar, gümüş qaşığı, qızıl kəmərlər* kimi birləşmələrdən istifadə olunur.

Məqalədə kifayət qədər dilçilik əsərlərindən, bədii mənbələrdən və kinofilm parçalarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *söz, ismi birləşmə, sifət, qrammatik əlaqə, məsdər, zərf birləşmələri, feili birləşmə, say birləşməsi.*

İsmi birləşmələr adı altında əsas sözü adlarla və ya substantivləşmiş hər hansı sözlə ifadə olunan birləşmələr nəzərdə tutulur. Bu birləşmələr, əsasən adlardan və müəyyən cəhətdən adlara meyl göstərən sözlərdən təşkil olunur.

İsmi birləşmələrin ən çox yayılmış formaları bunlardan ibarətdir: *isim+isim – gümüş qaşığı, qala qapıları, dağın havası; sofət+isim – dadlı meyvə, gözəl şəhər, geniş küçə; say+isim – beş kitab, xeyli adam, birinci sinif; əvəzlik+isim – həmin yer, sənin kitabın, bu dağlar; feili sifət+isim – gələn adam, oxunmuş kitab, yazılacaq məktub.*

İsmi birləşmələrin nisbətən az yayılmış və az işlənən formaları da vardır. Aşağıdakı birləşmə formalarını bura daxil etmək olar: *isim+say – tələbələrədən biri, uşaqların üçü; əvəzlik+say – bizim birimiz, onların ikisi; isim+sifət – uşaqların ən kiçiyi, qadının gözəli; əvəzlik+sifət – bizim böyüyümüz, onların qorxağı; sifət+sifət – gözəllər gözəli, yaxşılar yaxşısı; məsdər+isim – oxumaq həvəsi, işləmək arzusu; isim+məsdər – quşun oxumağı, natiqin danışmağı.*

Bu silsiləni artırmaq da mümkündür, məsələn, kino dilində çox təsadüfi hallarda işlənən *bizim oxuyarıq, ananın oxuyarıq, onların oxumuşu və yaxud beşdən biri, beşin üçü* və s. tipli birləşmələri də qeyd etmək olar. Lakin bunlar xarakter formalar deyil, həm də bu tipli birləşmə formaları ismi birləşmələr silsiləsinə yeni keyfiyyətlər gətirmir. İsmi birləşmələr

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tətbiqi dilçilik şöbəsi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. mustafayev.fizuli8@gmail.com

sirasında verdiyimiz birləşmələrin bir çoxunun tərəflərinin sifətilə, məsdərlə feili sifətlə ifadə olunması keyfiyyət fərqi əmələ gətirmir, çünki burada həmin nitq hissələri isim kimi çıxış edir və buna görə də “isim+isim” tipli birləşmələrdən fərqlənir. Daha doğrusu, burada, əslində, məsələn, deyək ki, “sifət+sifət” (*gözəllər gözəli*) birləşməsi qrammatik cəhətdən “isim+isim” (*dağlar maralı*) birləşməsinə bərabərdir.

Azərbaycan dilində, eləcə də başqa türk dillərində ismi birləşmələr iki yolla əmələ gəlir: 1) analitik yolla; 2) sintaktik yolla. Analitik yolla əmələ gələn ismi birləşmələrdə xüsusi şəkildən xüsusi şəkildən istifadə olunmur. Belə birləşmələrin əmələ gəlməsində əsas rol sən sən və intonasiya oynayır.

“Rasim: – Nədi? Ova çıxımsan? Yoxsa *gözəl həyat* yaşamaq istəyirsən?”

Hacı: – Ova niyə? Döyüşməyə gəlmişəm.

Rasim: – Hm... Bircə sən çatmırdın burda”.

“Sarı gəlin” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1998.

“Nazlı: – Neçə ildir mənzil ala bilmir. Mənzil almaq onun üçün *uca dağ* qədər hündürdür. Kirayədə qalmaqdan canım boğazıma yığılıb”.

“Qoca palıdın nağılı” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1988.

“Baba: – Darıxma, Hələ fikirləşməyə vaxtın var. Məktəbdə işlərin necə gedir? Dostların çoxdu?”

Xalid: – *Üç dost* mənə daha yaxındır”.

“Dərs” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2015.

“Əsəd: – Necə gedəcək. Beş dəqiqəlik işimiz var. İki gündü çəkə bilmirik. Belə çöl-çəmən, belə həyat-baca, *belə bağ-bostan* olan kənd görməmişəm...”

“Bəyin oğurlanması” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1984.

Filmlərdən misal kimi təqdim etdiyimiz bu tipli ismi birləşmələrin tərəfləri arasında yanaşma əlaqəsi olur. Analitik yolla ismi birləşmələrin əmələ gəlməsində bəzən köməkçi sözlərdən də istifadə edilir: *Əli kimi alim, iş üçün alət* və s. Sintetik yolla əmələ gələn ismi birləşmələrdə şəkildən əsas vasitə hesab olunur. İsmi birləşmələrin böyük bir qismi filmlərdə göstərdiyimiz yolla əmələ gəlir.

“Müstəntiq: – Qulamrızayla nə əlaqələriniz var?”

Abbas Mirzə: – Heç bir əlaqəm yoxdur. *Bizim arzumuz* xalqımıza xidmət idi.

Müstəntiq: – Bu məktub qardaşından deyil, almamısan?”

“Cavid ömrü” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2007.

“Anar: – İndi gəlirəm, heç kimə qapı açma! *Evin qapısı*. Oldu?”

Leyla: – Başa düşdüm, açmaram”.

“Ev” bədii film. “Dərviş” Prodüser Mərkəzi. 2006.

“Gəlin: – Get, bir daha qayıtma. *Dağın zirvəsi* yaraşır sənə. Səni burada heç kəs gözləməyəcək...”

“Odlu qol-boyun” bədii film. “Debüt” Eksperimental-Gənclər Yaradıcılıq Studiyası. 2001.

“Balaca Üzeyir: – Hə, *məktəb direktoru* mənə deyirdi ki, sən yaxşı şəkil çəkirsən, amma sənə gözəl də səsin varmış. Sən mənə tanıyırsan?”

“Üzeyir ömrü” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1983.

Azərbaycan dilçiliyində ismi birləşmələrin formasından, onların əmələ gəlməsində şəkilçilərin rolundan danışılır, yəni söz birləşmələri formal əlamətə malik olub-olmamağa görə fərqləndirilir.

Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələrinin tədqiq tarixi, əslində, ismi birləşmələrin tədqiq tarixi olmuşdur. Burada bunu bir qədər də məhdudlaşdırmaq olar. Bu tarix bütövlükdə ismi birləşmələrin yox, ismi birləşmələrin bir qisminin, əsas qisminin tarixi olmuşdur. Türk dillərində ismi birləşmələrin nəzərdə tutduğumuz bu tipləri haqqında indiyə qədər bir sıra məqalələr və hətta irihəcmli əsərlər yazılmışdır. Bunların içərisində ismi birləşmələr türkologiyada müxtəlif adlarla qeyd edilsə də, əsasən, “izafət” adı ilə tanınmışdır. Azərbaycan dilinə aid əsərlərdə isə bu birləşmələr “təyini söz birləşmələri” adı ilə tanınmaqdadır [Hüseynzadə: 1967. s. 60]. Son zamanlarda feili birləşmələrin tədqiqi ilə bağlı olaraq, başqa türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyində də “feili birləşmə” ifadəsi qarşısında “ismi birləşmə” ifadəsi də özünə mövqə tutmağa və möhkəmlənməyə başlamışdır.

“İzafət” türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində söz birləşmələrinin tədqiq tarixində ciddi bir məhdudiyyət də yaratmışdır. Tədqiqatçılar dilin materialına nəzər yetirmək, dilin zəngin birləşmə formalarını araşdırmaq əvəzinə, fars dilinə aid olan izafət formalarının türk dillərində qarşılığını axtarmış, bunlara uyğun gəlməyən birləşmələr isə nəzərdən qaçırılmamışdır.

M.Hüseynzadə bu birləşmələri bütöv şəkildə “təyini söz birləşməsi” adı ilə qeyd etdiyimiz kimi, onların növlərində də bu addan istifadə edir və belə qruplaşma aparır: birinci növ təyini söz birləşməsi; ikinci növ təyini söz birləşməsi; üçüncü növ təyini söz birləşməsi [Hüseynzadə: 1967. s.69]. “Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri” kitabında isə eyni birləşmə növləri birinci növ ismi birləşmələr, ikinci növ ismi birləşmələr, üçüncü növ ismi birləşmələr adları ilə qeyd edilmişdir [Hüseynzadə: 1967. s.12].

Kino dilində bir sıra ismi birləşmə formalarından istifadə edilir ki, bunların bir qismi indiyə qədər diqqəti heç cəlb etməmiş, bir qisminə isə başqa məqsədlərlə ötəri olaraq toxunulmuşdur. Bunlar həm mənə, həm də forma etibarlı ilə yuxarıda qeyd olunan və dilçiliyimizdə geniş dairədə tədqiq olunmuş birləşmələrdən fərqlənir.

Kino dilində bunları nəzərə alaraq ismi birləşmələri şərti olaraq iki qrupa ayırırıq: 1) təyini söz birləşmələri; 2) təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr.

Yuxarıda təyini söz birləşmələrinin ümumi nəzəri məsələləri, tənqidi haqqında danışıldığına görə və qeyd etdiyimiz tədqiqatlarda həmin birləşmələrin bir sıra əsas cəhətləri təsvir olunduğuna görə biz burada təyini söz birləşmələrinin ayrı-ayrı növlərinin ən mühüm qrammatik xüsusiyyətlərini sadalamaqla kifayətlənəcək.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində heç bir qrammatik-morfoloji əlamətdən istifadə edilmir. Belə birləşmələr sözlərin yanaşmasından əmələ gəlir, birinci tərəf atributiv, ikinci tərəf isə həmişə substantiv xüsusiyyət daşıyır. Kinoaktyorların dilindəndən səslənmiş birləşmələrə diqqət edək.

“Mirzə Fətəli: – Bax, o sandığı görürsən? Onun dibində, mafraşın altında *yaxşı kitab* var. Kəmalüddövlə məktubları”. Nəbadə xəbər tutarlar”.

“Sabahın elçisi” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2010.

“Qərib: – Mən nə yaxşılıq edə bilərəm sən kimi sinə? *Maraqlı dərs* keçə bilərəm sən kimi sinə?”

“Qərib cinlər diyarında” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1977.

“Məmmədov: – Avtomatçı Musayev!

Gözəl vətən naminə sol cinaha atəş!

Musayev: – Baş üstə!”

“Sovet pəhləvanı” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1942.

“Rüstəm: – Bütün cavanları gərək ayağa qaldırasan. *Oxuyan komsomol* irəlidə olmalıdır”.

“Böyük dayaq” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1962.

“Pasiyent: – Doxtor, xahiş edirəm mənim gəlişimi MTM-ə bildirməyin. Onlar çoxdan məni *yazan pioner* bilib axtarırlar. Sırrımı öyrənmək istəyirlər. Əgər bilsələr, faciə baş verə bilər”.

“Tilsim” bədii film. Film Prodüser Mərkəzi. 2005.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi, bir qayda olaraq, isimlə və ya substantivləşmiş hər hansı bir sözlə, birinci tərəfi isə isimlə, sifətlə, sayla, əvəzliliklə və feili sifətlə ifadə olunur. Məsələn:

a) birinci tərəfi isimlə ifadə olunanlara dair kinoaktyorların çıxışlarından misallar təqdim edirik:

“Tağ: – Xoş gəlmisən, Bəhmən, şəhərdə nə var, nə yox?”

Bəhmən: – Şəhərdə nə olar? *Daş hasar, boz küçə*, susuzluqdan yanan ağac...”

“Küçələrə su səpmişəm” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2004.

“Cəlil: – Görürsən, *taxta qapı* açıqdır... Sabah da toyudur. Gümüş qaşığı ilə aş yeyəcəyəm. Eşidirsən?”

“Neft və milyonlar səltənətində” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1982.

“Dursun: – Gecə-gündüz keşik çəkirlər. Atışma başlasa, taxta arakəsmə dadımıza çatmayacaq. Tarakan kimi üzə çıxacaqlar...”

“Arxada qalmış gələcək” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2005.

“Nərimin anası: – Nərimin, sən heç saata baxmısan. Gecə saat 12-dir. Geyindiğin köynək *yun parça* materialı olsa da soyuqdur. Atan narahatdır. Hardasan sən?”

“Yalançılar” bədii film. “AGFİA” Butafilm Şirkəti. 2008.

“Nəcəf: – Əyinlərinə *çit paltar* geyinmiş cavanları ayağa qaldırmaq mənim boynuma. Ancaq bir şərtlə. Siz də gərək müavin məsələsini tezliklə həll edəsiniz!”

“Böyük dayaq” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1962.

b) birinci tərəfi sifətlə ifadə olunanlar. Filmlərə müraciət edək:

“İskəndər: – Danış görüm bu *qiymətli tədqiqat* sənə nə deyir?”

Cəlil: – Mirzə müəllim gələr, bir yerdə təhsil eləyərlik.

İskəndər: – Bu necə elm kəsb eləməkdir?”

“Ölümlər” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1980.

“Mirzə Fətəli: – Onların ağıllarına, *təvazökar alim* olmaqlarına bələdəm. Heç vədə sandıqda yorğan-döşəyin altına baxmazlar”.

“Sabahın elçisi” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2010.

“Tacir: – Mənə də Məşədi İbad deyərlər. *Yeni dövr* mənə çox şey öyrədir. Yumurtaya pul vermərəm mən.

Satıcı: – Məşədi, o olmasın, bu olsun”.

“Üzeyir ömrü” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1983.

- “Birinci gənc: – Pişton, gəlinin üz ağlığını camaata necə bildirəcəksən?
Metaldış kişi: – Hazırlaşmışam. Bəyaz ağ dadımıza çatar”.
- “Odlu qol-boyun” bədii film. “Debüt” Eksperimental-Gənclər Yaradıcılıq Studiyası. 2001.
- c) birinci tərəfi sayla ifadə oluna birləşmələrə demək olar ki, bütün filmlərdə rast gəlmək olur:
- “Murad: – Salam, məhlə uşağı, Ehsan! Səməni VIP deyil, superdi. Nə olub brat? Gəmilərin batıb?”
- Anar: – Hə, dünən *iki qayıq* toqquşub.
- “Ev” bədii film. “Dərviş” Prodüser Mərkəzi. 2006.
- “Abbas Mirzə: – Ondandır, almışam.
- Müstəntiq: – Bəs deyirdin heç bir əlaqəm yoxdur. *Xeyli məktub* almışam. Bu məktublarda sənə nə təklif edirdi?”
- “Cavid ömrü” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2007.
- “Əsəd: – 1-ci gün çəkə bilmədik. *Bəş dəqiqə* bizə bəs edəcək? Camaatı oynada bilmirik”.
- “Bəlyin oğurlanması” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1984.
- ç) birinci tərəfi əvəzliliklə ifadə olunan birləşmələrə bəzi filmlərdə rast gəlirik:
- “Xalid: – Mən çox yekəyəm də. *Bütün şagirdlər* kimi sinifdə nəyə toxunuramsa, düşür, sınır. Odur ki, uşaqlar məni yaxın buraxmırlar”.
- “Dərs” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2015.
- “Bağır: – Öz yerlilərimizdən birinə getsəydin... *O şəhər* nəyinizə gərəkdir? Nə tapmısınız orda?”
- “Qoca palıdın nağılı” bədii film. Azərbaycanfilm kinostudiyası. 1984.
- “Rasim: – Samvella əlaqə yaratdın?”
- Rafael: – Hələ ki, cavab vermir.
- Rasim: – Eh, *bu dünya* düzəlmir ki, düzəlmir”.
- “Sarı gəlin” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1998.
- d) birinci tərəfi feili sifətlə ifadə olunan birləşmələrə bəzi filmlərdə rast gəlirik.
- Telli: – Boynuna necə alacaq, *axan su* kimi hər şey göz qabağındadır. Qızıl kimi gübrə əl-ayaq altında elə zay olub getsin?”
- “Böyük dayaq” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1962.
- “Pasiyent: – Mən şənbə günü gəlmişdim, dedilər bağa getmişiniz.
- Oruc: – Bəli...
- Pasiyent: – Hər *açılan qapı* xoşbəxtlik qapısı deyil. Siz o bağı yandırmalısınız...”
- “Tilsim” bədii film. Film Prodüser Mərkəzi. 2005.
- “Məmmədov: – Mərhəba Musayev! Bax, *vuruşan ordu* zabitlərilə beləcə qısa danışmaq lazımdır”.
- “Sovet pəhləvanı” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1942.
- “Anası: – Tahir kimdir?”
- Nərmin: Yekəqulaq Tahir mənim sinif yoldaşım. *Oxuyan uşaqlar* içində seçilirdi. İndi bir bərkgedən olub ki, heç tanımaq olmur”.
- “Yalançılar” bədii film. “AGFİA” Butafilm Şirkəti. 2008.

Birinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi, cümlədəki vəzifəsindən asılı olaraq, müxtəlif şəkilçilər – kəmiyyət, hal, xəbərlilik, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edə bilər.

“Dursun: – “Onda vay bizim halımıza. Bizsə xətti ən azı üç-dörd yerdən partlatmalıydıq. Hələ siqnal təsərrüfatını demirəm. *Bu sözdən sonra Səməd məni qucaqladı, öpüşdük, ikimiz də ağladıq.*”

“Arxada qalmış gələcək” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2005.

“Qurban: – De gəlsin, qadan alım, bütün qohumlarına de!

Cəlil: – *Bu adamın yanında böyük bir fanar qoyulmuşdu.*

Əhməd: – Təzə bəy, xoş gördük. Hə bax, belə! Xoşum gəldi səndən!”

“Neft və milyonlar səltənətində” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1982.

“Bəhmən: – Sağ ol, salamatçılıqdır. *Şəhərin kənarında olan böyük bir bağçada, hər yerdə olan kimi, ağaclar göyərrib yarpaq açmışdı.*”

Xəlil: – Çıxart, evə gedənə qədər qurusun”.

“Küçələrə su səpmişəm” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2004.

“Maya: – Görünür, burada qədimdən torpaqlara gübrə verilməyib.

Qaraş: – Yox Maya, bunlar hamısı səhlənkarlıqdır.

Telli: – Qaraş, *Maya gözəl, girdəşifət, gənc bir qızdı, şərqli qızlara məxsus qara, dərin, atəşli gözləri, qələmlə çəkilmiş kimi qara qaşları, incə dodaqları vardır”.*

“Böyük dayaq” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1962.

Bu şəkilçilər həmin birləşmənin əlaməti hesab olunmur və onun növünü dəyişmir, çünki onlar söz birləşməsinin əmələ gəlməsində vacib ünsürlər kimi çıxış etmir, söz birləşməsi onların köməyi olmadan əmələ gəlir.

Kino dilində birinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri ayrı-ayrı cümlə üzvləri rolunda çıxış edir: birinci tərəf həmişə təyin, ikinci tərəf isə mübtədə, xəbər, tamamlıq, zərflilik, bəzən də təyin rolunda olur.

İkinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi heç bir qrammatik-morfoloji əlamət qəbul etmir, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir.

“Qurban: – İndi fikrin nədir, qaynata evi şirindirmi sənə?”

Cəlil: – Evlərin hər ikisi yəndəmsizdi, istəyirik hər ikisini sataq. *Toy günü yığışaq birinə”.*

“Neft və milyonlar səltənətində” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1982.

“Pasiyent: – Doktor, *bağ evi* sizə doğmadır, amma məni qəribə hisslər bürüyür.

Oruc: Bundan əvvəl sizə nəşə demişdilər. Ya bir xəbərimi, ya nə bilim, nəşə...”

“Tilsim” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2005.

“Akşad: – Çin yox, *çin padşahi*. Özü də çox, lap çox. Mənim cinlərim kütbeyinlərdir. Sehdən, cadudan başqa əllərindən bir şey gəlmir”.

“Qərib cinlər diyarında” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1977.

Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi ilə, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənir.

“Cəlil: – Elm *adamın başı* üçün yaranıb və öz-özünə gəlib girmir adamın başına. Mirzə müəllimim deyir ki...

İskəndər: Mən bilirəm Mirzə müəllim nə deyib...”

“Ölülər” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1980.

“Rüstəm: – Yaxşı, yaxşı, gedin. Sizi gözləyirlər. Çox danışmaq dananı qurda verər. Bir də ki, *kolxozun tarlası yanır axı...*”

“Böyük dayaq” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1962.

“Xəlil: – Ə, bu nədir, *arvadın tumanı* nə yaxşı yaraşır sənə. Onu niyə geyinmisən?

“Küçələrə su səpmişəm” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2004.

Təyini söz birləşməsinə daxil olmayan ismi birləşmələrin növləri də müxtəlif yollarla əmələ gəlir. Bu cəhətdən həmin birləşmələri beş qrupda birləşdirmək olar.

Bu birləşmələrdən bir qisminin əmələ gəlməsində heç bir əlavə vasitədən istifadə edilmir. Bunların birinci tərəfi ismin adlıq halında olur və həmişə substantiv xüsusiyyət daşıyır. Belə birləşmələrin birinci tərəfinin mənsubiyyət şəkilçili sözlərlə ifadəsi daha çox inkişaf etmişdir.

“Dursun: – İş çox olajaq. Sənin oraya gedib hər şeyi öz gözün ilə görməyin lazımdır. Hətta *əlləri qanlı* adamları belə...”

“Arxada qalmış gələcək” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2005.

“Rasim: – Bunları kim töküb mənim otağımıza.

Rəfael: – Bu saat yığırdıraram. Komandirimizin kəndçisidi. *Camalı solğun* bir adamdı, köməyə gəlib bizə”.

“Sarı gəlin” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1998.

“Məmmədov: – Görürəm hamınız *gözləri dolğun* baxırsınız. Onda atəş dayandırılınsın. Qumbaralar hazırlansın!”

“Sovet pəhləvanı” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1942.

Birinci növ təyini söz birləşmələrində olduğu kimi, bu birləşmələrdə də sözlərin sırası və intonasiya həlledici əhəmiyyətə malikdir. Bu birləşmələr mənaca da birinci növ təyini söz birləşmələrinə yaxınlaşır, onların məzmununu təyinlə təyin olunan arasındakı əlaqə təşkil edir. Lakin bu ümumi cəhətlər heç də həmin birləşmələri birinci növ təyini söz birləşmələri ilə eyniləşdirmir. Bu birləşmələr bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malik olub, müasir Azərbaycan ədəbi dilində birinci növ təyini söz birləşmələri ilə paralel surətdə işlənərkəndir.

Kino dilində bu birləşmələri birinci növ təyini söz birləşmələrindən fərqləndirən, onların müxtəlif birləşmələr kimi qeyd edilməsinə imkan verən fərqlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Bunlar arasındakı əsas fərq tərəflərin sırası ilə bağlıdır ki, bundan da bir sıra başqa fərqlər meydana çıxır. Birinci növ təyini söz birləşməsində təyin edən təyin olunanın qabağında işlənir; bu birləşmələrin tərəfləri arasındakı leksik-qrammatik münasibətlə həmin münasibətin qrammatik ifadə forması müstəqil şəkildə bağlı olur.

2. Birinci növ təyini söz birləşməsi tam nominativ xarakter daşıyır, cümləyə daxil olanda birinci tərəf ikinci tərəfin qrammatik təyini olur. Bu birləşmələrdə isə nominativlikdən predikativliyə meyl hiss olunur, onların bir qismi isə mətn daxilində predikativ əlaqəli birləşmələrin predikativlik əlamətlərindən məhrum olması nəticəsində əmələ gəlir.

3. Birinci növ təyini söz birləşmələrində tabe sözün ifadə vasitələri genişdir, o, isim, sifət, say, əvəzlik və feili sifətlə ifadə oluna bilər, bu birləşmələrdə isə tabe tərəf, əsasən sifətlə ifadə olunur.

Haqqında danışdığımız birləşmələri eyni şəkildə formalaşan və mübtədə ilə xəbərdən ibarət cümlələrdən də fərqləndirmək lazım gəlir:

“Malik: – Yaxşı, xəritəni qoy qalsın, bir də baxaram. Görürsən ki, *yer palçıq, çəkmələr ağır*. Hələ də payız yağışı ara vermədən hey yağır. İndi get oğlanla söhbət elə”.

“Arxada qalmış gələcək” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2005.

“Bağır: – Tahir öz rayonlarına köçmək istəmirsə qoy köçüb gəlsin bura. *Başı açıq, ayağı yalın* nə işi var rayonda. Burda da kinomexanik işləyə bilər. Burda klub yoxdu bəyəm?”

“Qoca palıdın nağılı” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1984.

Buradakı *yer palçıq, çəkmələr ağır* ifadələri ilə *başı açıq, ayağı yalın* ifadələri arasında zahirən qrammatik cəhətdən fərq görmək mümkün deyildir. Bunların dördünü də eyni qrammatik mövqedə işlətmək olar, onlar tamamilə eyni tipli birləşmələrdir. Lakin onların daxil olduğu mətnləri nəzərə alanda və həmin mövqedə onlardakı intonasiyaya fikir verdikdə heç də onların eyni məqsədlərlə işlədildiyini görmürük. Bunlardan iki birincisi (*yer palçıq, çəkmələr ağır*) mübtəda (*yer çəkmələr*) və xəbərdən (*palçıq, ağır*) ibarət cümlələrdir; sonuncular isə başı açıq, ayağı yalın) qeyri-predikativ söz birləşmələridir. Bunları mübtəda və xəbəre ayırmaq, bunlarda cümləyə məxsus əlamətlər axtarmaq düzgün sayıla bilməz.

Azərbaycan dilində bu birləşmələrin iki növünü müəyyənləşdirmək olur.

1) Kino dilində ikinci tərəf birinci tərəfin əlamətini bildirir. Bu, həmin birləşmələr üçün əsas xüsusiyyətdir.

“Tahir: – Deməli, bilirdim ki, gələcəksən. *Gözləri yağışlı* anamın səsinə məzəmmət hiss olunurdu.

Nərmin: – İlahi, o həmişə hər şeydən narazıdır”.

“Yalançılar” bədii film. “AGFİA” Butafilm Şirkəti. 2008.

“Baba: – Bütün professorlar kimi dərslərimi yaxşı oxudum. Həmişə *sinəm odlu-aldovlu* idi. Xüsusən tarix fənnini lap ürəkdən sevirdim”.

“Dərs” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2015.

“Sovxoz direktoru: – Niyə *boynu bükük* durmusuz. Niyə oynamırsız ay camaat! Ay camaat oynayın, bu saat necə lazımdı, elə oynayın!”

“Bəyin oğurlanması” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1984.

2) Bu birləşmələrin azlıq təşkil etdiyi ikinci qismində tərəflər daha sıx birləşir və ikinci tərəf birincini deyil, əksinə, birinci tərəf ikinci tərəfi izah edir. Birləşmələrin bu növü tabe olan və tabe edənin sırasına görə birinci növ təyini söz birləşmələrinə daha çox yaxınlaşır. Lakin birinci növ təyini söz birləşmələrindən fərqli olaraq, bu birləşmələrdə birinci tərəf həmişə isimlərlə, yenə də birinci növ təyini söz birləşmələrindən fərqli olaraq, atributiv deyil, substantiv isimlərlə ifadə olunur.

“Abbas Mirzə: – Məktub ki, əlinizdədir, oxuyub bilə bilərsiniz.

Müstəntiq: – *Qan rəngli* gözlərinlə məni tənqə gətirmə. Nə yazmışdı məktubda?”

“Cavid ömrü” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2007.

“Balaca Üzeyir: – Hə, siz *durna gözlü* xan qızı Xurşud Banu Natəvansınız. Rəssamsınız., şairsiniz, şəhərimizə su çəkdirmisiniz”.

“Üzeyir ömrü” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1983.

“Mirzə Fətəli: – Sən bil ki, mənim *könül adlı* bir yoldaşım var. Vaxtı gələndə onu boşarsınız. Amma nəbadə mənim adım olsun. Mənə day bir şey edə bilməzlər”.

“Sabahın elçisi” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2010.

Məlumdur ki, birinci növ təyini söz birləşmələrinin də ikinci tərəfləri *-lı, -lu, -lü, -lülü* şəkilçiləri vasitəsi ilə isimdən əmələ gəlmiş sifətlə ifadə oluna bilər.

“Anar: – Heç nə olmayıb, *qara xallı*. Keç! Murad: Tələsirəm, işim var. Qalanımdı. Halal qazanmışam”.

“Ev” bədii film. “Dərviş” Prodüser Mərkəzi. 2006.

Göründüyü kimi, buradakı *durna gözlü, qan rəngli, könül adlı* birləşmələrlə ala gözlü, qara xallı birləşmələr arasında ilk baxışda fərq görmək olmur. Buna baxmayaraq bunları başqa-başqa birləşmə növləri kimi qeyd edirik. Buradakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, *durna gözlü, qan rəngli, könül adlı* birləşmələrin birinci tərəfləri substantiv isimlərlə ifadə olunmuşdur və buna görə də belə birləşmələrdə ikinci tərəfdəki sözlərin *-lı (-li, -lu, -lü)* şəkilçisi ilə işlənməsi vacibdir, bu şəkilçini atsaq, həmin birləşmələr *durna göz, qan rəng, könül ad* kimi yanaşı duran əlaqəsiz sözlərdən istifadə olacaqdır. *Ala gözlü, qara xallı* birləşmələrində isə başqa vəziyyət vardır, burada şəkilçinin atılması birləşmələrin tərəfləri arasındakı əlaqələrə heç bir təsir göstərmir.

Birləşmələrin ikinci qrupu müəyyən şəkli əlamətlərə malik olur. Bunları da öz növbəsində dörd yerə ayırmaq lazım gəlir. Bunlardan üçü müxtəlif leksik vahidlərdən təşkil olunur və yalnız birinci tərəfləri şəkilçi – hal şəkilçisi qəbul edir.

1) Birinci tərəfi yönük haldakı sözlə ifadə olunanlar.

“Malik: – Saatlıdandır, yerlidir. *Allaha xəyanət* edə-edə 2003-cü ildən nə isə çərənleyir. Fikirləş gör onu neyləyək. Bu basa-basda bir dəlimiz əskik idi”.

“Arxada qalmış gələcək” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2005.

“Voronin: – Amma nə ağıllı fikirdir!..

Məmmədov: – Sus! Bir fris belə diri buraxılmayacaq. Faşist tutduqları *işlərə peşiman* olacaqlar”.

“Sovet pəhləvanı” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1945.

“Rəfael: – Gördüm o pəhləvanı. Sakit, fağır, *islama hörmətlə* yanaşan oğlandı. O bazaradakı bəzi biğır burmalardan qeyrətlidir. Öz ayağıynan gəlib”.

“Sarı gəlin” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1998.

Kino dilində bu birləşmələr çox inkişaf etməmişdir. Buna görə də onların tərəfləri arasında müxtəlif mənə əlaqələrini müəyyənləşdirmək və buna əsasən də həmin birləşmələri fərqləndirmək maraqlı deyildir. Lakin hər halda bunlar arasında müəyyən fərqlər özünü hiss etdirir. Bu birləşmələrin tərəfləri arasında, əsasən obyekt əlaqəsi mühüm yer tutur, birinci tərəf ikinci tərəfin obyektini kimi özünü göstərir.

2) Birinci tərəfi ismin yerlik halındakı sözlə ifadə olunan birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəfi məkanca izah edir, lakin bu məkan geniş əhatə dairəsinə malik olmur və buna görə də çox vaxt məkan mənasına malik obyekt kimi çıxış edir. Bütövlüklə isə bu birləşmələr cümlədə hal, vəziyyət bildirmək məqsədi ilə işlədilir.

“Rüstəm: – Yaxşı, yaxşı gedin. *Əlində dərman* sizi gözləyən var. Uzun danışığ dananı qurda verər.

Telli: – He... he... elə-elədir”.

“Böyük dayaq” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1962.

“Bəhmən: – Uşaqlar, gəlin evə, dolayı yol ilə yox, qabaqlar olduğu kimi, kəsmə yolla *əlində saz* ilə gedək”.

Tağı: – Evdə işim var, deyin, bir azdan gəlirəm”.

“Küçələrə su səpmişəm” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2005.

“Akşad: – Biz *üzündə kədər* ola-ola buğda əkib-becərə bilmirik. Sən əksən, rəiyyətimizə taxıl əkib-becərmək, həsrətin çəkdiyimiz buğda çörəyi bişirmək öyrədərsən”.

“Qərib cinlər diyarında” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1977.

Bu birləşmələrin də tərəfləri, bir qayda olaraq, isimlərlə ifadə olunur, bəzən ikinci tərəfin əvəzliklə ifadəsinə də təsadüf edilir.

3) Birinci tərəfi ismin çıxışlıq halı ilə ifadə olunana birləşmələrin birinci tərəfləri, əsasən isimlərlə, az-az hallarda əvəzliklə və başqa substantiv sözlərlə, ikinci tərəfləri isə sifətlə və ya isimlə ifadə olunur. İkinci tərəflərinin sifət və ya isimlə ifadəsi həmin birləşmələrin mahiyyətinə ciddi təsir göstərir və buna görə də ümumi qrammatik görünüşə malik olan, lakin mahiyyətcə bir-birindən fərqlənən müxtəlif birləşmə növləri meydana çıxır.

a) Kino dilində bu birləşmələrin birinci qrupu bütünlüklə atributiv xüsusiyyət daşıyır, bu, birləşmənin ikinci – əsas tərəfinin xüsusiyyətindən irəli gəlir. Birləşmə cümləyə daxil olanda əşyaları müqayisə yolu ilə əlamət bildirir və təyin kimi çıxış edir.

“Pasiyent: – Doktor, *başından yekə* olmasın, deyim ki, mən sizin bağınızda dəhşət görürəm.

Oruc: – Dəhşətli dedikdə nəyi nəzərdə tuturdunuz”.

“Tilsim” bədii film. Film Prodüser Mərkəzi. 2004.

“Qurban: – Yer mənim həyatımda, istəyirsən lap imarət tik.

Cəlil: – Axşam qiymət deyərəm.

Qurban: – Eh, rəhmətliyin oğlu, qiymət nədi, *dağlardan ağır* qonşu olmağın bəsidir”.

“Neft və milyonlar səltənətində” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1998.

“Sarışın: – Elə vəziyyətdə idi ki, bu məbləğin yarısına da razılaşardı.

Murad: – Bax, burda səhv eləyirsən. *Baxtından qara* gözlərin bu gün mənalı görünür. Əsas məsələ halallıqdı”.

“Ev” bədii film. “Dərviş” Prodüser Mərkəzi. 2006.

“Piston: – Xoşbəxt olun! Oğullu-qızlı olun! Ocağımız sönməsin! *Sudan duru* günlər arzulayıram!

Bəy: Еду, скоро буду дома!”

“Odlu qol-boyun” bədii film. “Debüt” Eksperimental Gənclər Yaradıcılıq Studiyası. 2001.

Bu birləşmələrdə ikinci tərəfdəki sözün – sifətin semantikasından asılı olaraq müqayisə anlayışı bəzən özünü daha qabarıq şəkildə göstərdiyi halda bəzən də zəifləyir.

b) Birinci tərəfi ismin çıxışlıq halında olan ismi birləşmələrin ikinci qismində hər iki tərəf isimlə ifadə olunur və birləşmə bütünlüklə substantiv xüsusiyyət daşıyır. Bunlardan bir qismində bir əşyanın mənbəyi, hansı əşyadan əmələ gəldiyi göstərilir və əşyalar arasındakı bu münasibət həmin birləşmələrin mənasının əsasında durur.

“Abbas Mirzə: – Məni İrana dəvət edirdi, orda yaşamağa.

Müstəntiq: – Niyə? Burda nəyin əksik idi? İranda nə itin azmışdı? Sənin kimilərə *dəmindən qapı, daşdan divar* da azlıq edər”.

“Cavid ömrü” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2007.

“Natavan: – Əhsən, bərəkallah! Maraqlı rəsmlərimə baxmaq istəyirsən: *gümüşdən qaşığı, qızıldan kəmə, metaldan qılınc...*

Balaca Üzeyir: – İstəyirəm.

Natavan: – Gəl gedək. Gedək baxaq”.

“Üzeyir ömrü” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1983.

Müasir Azərbaycan dilində bu birləşmə formaları nisbətən az işlədilir və eyni mənada birinci növ təyini söz birləşməsi adlanan *dəmir qapı, daş divar, gümüş qaşığı, qızıl kəmə* ki-

mi birləşmələrdən istifadə olunur. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan dilçiliyində birinci növ təyini söz birləşmələrindən bəhs edərkən həmin birləşmələrin mənasını verə bilən bu tipli birləşmələrə də toxunulmuşdur [Hüseynzadə: 1970. s. 79].

Daş divar forması *daşdan divar* formasına nisbətən mücərrəddir: ikincisi daha həyati və xəlqidir. *Daş divar* forması bu anlayışın əsasında duran konkret proseslə bilavasitə əlaqədar deyildir, onu özündə əks etdirə bilmir. Bu tipli birləşmələrdə müəyyən proses nəticəsində əşyalar arasındakı əlaqələr mücərrədləşmiş şəkildə qeyd edilir. *Daşdan divar* birləşməsində də bu əşyaların əlaqəsini şərtləndirən proses öz əksini tam varlığı ilə tapa bilmir. Lakin durğun şəkildə olsa da, onun izlərini, heç olmasa, istiqamətini hiss edə bilirik.

Kino dilində birinci tərəfi ismin çıxışlıq halında olan ismi birləşmələrin üçüncü qismində də, ikincidə olduğu kimi, hər iki tərəf, əsasən isimlə ifadə olunur. Lakin bunların tərəfləri arasında məna əlaqələri başqa xüsusiyyət daşıyır. Bu birləşmələrdə müəyyən əşyalarla həmin əşyaların çıxış nöqtəsi, mənsub olduğu yer, əşya arasındakı əlaqə, bir əşyanın başqa əşyadan uzaqlaşması, ayrılması kimi məna əlaqələri ifadə olunur.

“Mürzə Fətəli: – Odur ki, başında mənim adım olmasın. Çalışın tək türkcə yox, farsca, fransızca, rusca da basılsın. Sonra sizə *uzaqdan məktublar*, təriflər, təşəkkürlər də gələcək”.

“Sabahın elçisi” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2010.

“Musa: – Bu da toydu ki, oynayaq? Yalannan da toy olar? Burda nağara vururlar, səsi o yandan gəlir. Elə bil *qonşudan pay* gəlir...”

“Bəyin oğurlanması” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1984.

“Baba: – Bəs sən hansı fənni sevirsen? *Dostdan ayrılıq* zamanı gələcək. Böyüycəksiniz. Nə olacaqsan?

Xalid: Mənim bütün fənlərdən xoşum gəlir”.

“Dərs” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2015.

“Tahir: Hə, Davosda nə var, nə yox? *Xaricdən nümayəndə* getdi?

Nərmin: – Davosda qar yağır. Hyustonda tornado at oynadır...”

“Yalançılar” bədii film. “AGFİA” Butafilm. 2008.

Nazlı: – Bir yolluq ayrıldıq. Geri qayıdan deyiləm. Vəssalam. Bu xəbər sənə *bahardan müjdə* kimi olmalıdı, dədə? Sənə qurban olum, yanında qalacağam”.

“Qoca palıdın nağılı” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1984.

Müasir Azərbaycan dilində bu birləşmələr az işlənir. Bunların bir çoxunda tərəflər arasında feili sifət işlənir və bu halda, məsələn, *xaricdən nümayəndə* deyil, *xaricdən gələn nümayəndə*, *uzaqdan məktub* deyil, *uzaqdan gələn məktub* şəklində birləşmələr işlənir ki, bunlar da tamamilə başqa xüsusiyyət daşıyır.

Birinci tərəfi ismin yerlik, yönlük və çıxışlıq hallarında olan birləşmələrin bir sıra ümumi cəhətləri vardır. Bunların hamısında birinci tərəf şəkilçilidir, hamısında bu şəkilçilər hal şəkilçilərindən ibarətdir, ikinci tərəflər isə şəkli əlamətə malik deyildir. Bu birləşmələrin hamısında tərəflər arasında idarə əlaqəsi vardır, birinci tərəflər ikinci tərəflərə tabe olub onların vasitəsi ilə idarə olunur. Bunlar cümlədə hissələrə parçalanmır, bütövlükdə bir üzv kimi çıxış edir.

“Bağır: – Bu ev-eşik sənindir... Əgər Tahirin arvad-uşağı işləyirsə, gələr... *Sevgiyə layiq bir adamdan üz döndərmək mümkün deyil*”.

“Qoca palıdın nağılı” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1984.

“Tağı: – Evdə işim var, bir azdan gəlirəm. Baxın, *Səfər əlində süpürgə daxil olur*. Sonrasını bilmirəm...”

“Küçələrə su səpmişəm” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2004.

“Qaryağdı: – *Sevda bir dənizdir, göylərdən dərin...* Qorxuram bir şey çıxmaya Əbdürəhim bəy, axı mən xanəndəyəm, artist deyiləm”.

“Üzeyir ömrü” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1983.

Bu birləşmələrdəki *sevgiyə layiq, göylərdən dərin* birləşmələri təyin, *əlində süpürgə* birləşməsi isə tərz-i-hərəkət zərfliyi rolundadır. Bunları cümlədə yanaşı duran və qrammatik cəhətdən əlaqədar olmayıb söz birləşməsi əmələ gətirməyən sözlərdən fərqləndirmək lazımdır. Məsələn, *Səfər əlində süpürgə tutmuşdu* cümləsindəki *əlində* və *süpürgə* sözləri birləşmə əmələ gətirmir, çünki həmin cümlədə o sözlər qrammatik cəhətdən əlaqədar deyildir. Əvvəlki misallardan fərqli olaraq, bunlar belə təhlil edilir: *əlində* – tamamlıq, *süpürgə* – tamamlıq, *səndən* – tamamlıq.

4) Xüsusi şəkli əlamətlərə malik olan ismi birləşmələrin dördüncü qrupunu hər iki tərəfində şəkilçi iştirak etməklə əmələ gələn birləşmələr təşkil edir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi ismin çıxışlıq halında, ikinci tərəfi isə ismin yönlük halında olur, demək, hər iki tərəf substantiv xüsusiyyət daşıyır. Bunlar müəyyən məkan və zaman ölçülərini, bir məkandan, əşyadan və zamandan başqa bir məkana, əşyaya və zamana doğru istiqaməti ifadə etmək üçün başlanğıc və son nöqtələri eyni zamanda göstərmək üçün işlədilir. Bu birləşmələrin özləri də iki yerə ayrılır.

a) Bunlardan az bir hissəsinin komponentləri müxtəlif leksik vahidlərdən ibarət olur.

“Rasim: – Samveli tapan kimi məni oyat. Mən fikir verirdim, görürdüm ki, *sahildən ortaya* qədər çay sakit idi, suyun üzü hərəkətsiz kimi görünürdü”.

“Sarı gəlin” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1998.

“Ağəli: – *Başdan ayağadək* yalan danışsan. Bir də bu sözü dilinə gətirmə. Bildin? Niyə, yəni müharibəni uduzmuşuq?”

“Arxada qalmış gələcək” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2005.

b) Bu birləşmələrin ikinci qisminin tərəfləri eyni leksik vahidlərdən ibarət olur. Bu birləşmələr qrammatik formasına, komponentlərinin əlaqəsinə görə bütün başqa birləşmələrdən fərqləndiyi kimi, tərəflərinin eyni leksik vahidlərdən təşkil olunması onları ümumiyyətlə məlum söz birləşmələri silsiləsindən ayırır.

“Nərmin: – Rio-de-Janeyroda karnaval var. Türkiyədə *dənizlərdən-dənizlərə* gəzintilər var. Hələ heç vaxt kişilər mənə qarşı bugünkü kimi diqqətli olmamışdılar”.

“Xasay xan: – Fətəli, məni müsyo Düponla tanış edin. Bu *əslərdən-əslərə* bir xatirə qalar”.

“Sabahın elçisi” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2010.

“Yalançılar” bədii film. “AGFİA” Butafilm Şirkəti. 2008.

Nə üçün yuxarıda verilmiş *dənizlərdən dənizlərə, əsrdən əsrə* kimi misalları söz birləşməsi hesab edirik? Bunlar iki müstəqil mənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Onları əmələ gətirən sözlər eyni leksik vahidlərdən ibarət olsa da, müxtəlif qrammatik formalardadır. Ona görə də bunlar eyni sözlərin sadəcə təkrarı deyildir, onlar birləşmə daxilində eyni əşyaları deyil, eyni cinsdən olan müxtəlif əşyaları ifadə etmək üçün işlədilir. Bu isə birləşmənin mahiyyətinə təsir göstərir və elə çıxır ki, guya birləşmə müxtəlif leksik vahidlərdən əmələ gəlmişdir.

Kino dilində ismi birləşmələrin üçüncü qismi qoşmalar vasitəsi ilə əmələ gəlir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi həmişə substantiv sözlərdən, əsasən isimdən, ikinci tərəfi isə isim və sifətlərdən ibarət olur. Burada birinci tərəf həmişə ikinci tərəfi bu və ya başqa cəhətdən izah edir, çox vaxt isə birinci tərəf ikinci tərəfin əlamətini bildirir, ikinci tərəfi müəyyən əşya ilə müqayisə yolu ilə təyin edir, ikinci tərəfin mənasını konkretləşdirir.

İkinci tərəf isimlə ifadə edildikdə birləşmə bütövlüklə substantiv xüsusiyyət daşıyır və başqa sözlərlə isim kimi əlaqəyə girir.

I-cinin səsi: – Buğda çörəyi, özü də pendirlə.

II-nin səsi: – *Qaya boyda dalğaların* səsini eşidə-eşidə buğda çörəyini yemək istəyirəm.

Akşad: – İblis balaları, şah dura-dura buğda çörəyini rəiyyət niyə yesin?”

“Qərib cinlər diyarında” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1977.

“Baba: – Darıxma. Hələ fikirləşməyə vaxtın var. Məktəbdə işlərin necə gedir? Dostların çoxdu?”

Xalid: – Oxumaq deyəndə *qaya boyda daş* görürəm elə bil.

“Dərs” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 2015.

İkinci tərəf sifətlə ifadə edildikdə birləşmə bütönlüklə atributiv xüsusiyyətə malik olur.

“Pasiyent: – O bağ əvvəl kimin olub? *Günəş kimi ağ* görürəm o baği.

Oruc: – Nəyinizə lazımdır.

Pasiyent: – Lazımdır!”

“Tilsim” bədii film. Film Prodüser Mərkəzi. 2004.

“Rüstəm: – Gəl görək, *bıçaq kimi* iti sözlərin cana gətirib bizi.

Telli: – Düzdür, Rüstəm əmi. Ə... nəyə durmusan, nəyə durmusan? Əldən-ayaqdan zirəng olsana...”

“Böyük dayaq” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1962.

Misallardan da görüldüyü kimi, bu birləşmələrdə şəkilçilərdən istifadə edilmir və belə birləşmələrin tərəfləri arasında yanaşma əlaqəsi olur, birinci tərəf qoşma ilə birlikdə ikinci tərəfə yanaşır.

Kino dilində ismi birləşmələrin dördüncü qismini əlavəli birləşmələr təşkil edir. Bu birləşmələr müəyyən bir sözlə ona aid əlavənin birləşməsindən əmələ gəlir.

İstər rus dilçiliyində, istərsə də türkologiyada bir sıra müəlliflər, ötəri də olsa, bu məsələyə toxunaraq əlavə ilə onun aid olduğu sözün birləşmə əmələ gətirməsindən bəhs edir, onu ya ayrıca birləşmə növü kimi, ya da mövcud birləşmələrdən bu və ya digərinə uyğun forma kimi təqdim edirlər. Azərbaycan dilçiliyində Ə.Abdullayev bunu söz birləşməsi kimi verir və “əlavə birləşməsi” adlandırır [Abdullayev: 1980. s.380].

Kino dilində əlavəli birləşmələr ismi birləşmələr sırasına aid olub, isimlə ismin və ya əvəzliliklə ismi birləşmədən əmələ gəlir. Bu birləşmələrdə əsas söz əvvəlcə, tabe söz isə ondan sonra işlənir.

“Qaynananın səsi: – Sən göndərdin onu. *Yaylaqları-dağları* aşıb ucuz qazanc dalınca düşdü Rusiyanın çöllərinə. O da getdi, öyrəşdi. Onun qazanc dalınca gedən vaxtı idi?”

“Odlu qol-boyun” bədii film. “Debüt” Eksperimental Gənclər Yaradıcılıq Studiyası. 2001.

“Şəfiqə: – Nə qədər qalxıb divarlar?”

Cəlil: – Bura qədər. *Təpəyə-dağa* qalxdıq elə bil. Sabah da bayramdı, bütün günü işləyə-çəyik. Nahara çay-çörək gətirərsən”.

“Neft və milyonlar səltənətində” bədii film. “Azərbaycanfilm” kinostudiyası. 1982.

Əlavəli birləşmələri başqa birləşmələrdən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də onların tərəflərinin, yuxarıda deyildiyi kimi, ekvivalent olub biri digərini əvəz edə bilməsidir. Hər iki tərəf eyni formada, eyni vəziyyətdə, eyni kəmiyyətdə olur. Başqa birləşmələrdə bu xüsusiyyətləri görmürük.

Əlavəli birləşmələrin tərəfləri arasında tabelilik əlaqəsi zəif olduğundan və bu əlaqə tabeliliklə tabesizlik arasında tərəddüd etdiyindən bu birləşmələrin çoxundan cümlədən kənarda ad kimi istifadə olunmur. Lakin bəzən bu birləşmələrin tərəfləri arasındakı əlaqə sıxlaşır, həmin birləşmələr nisbətən sabitləşməyə başlayır və onlardan cümlədən kənarda da birləşmə kimi istifadə edilir, məs: *mühəndis-geoloq, maşın-traktor, konstruktor-novator, fəhlə-gənclər* və s.

Bu birləşmələrdə tərəflər arasında intonasiya da əvəzlilərdən fərqlənir, yazıda da bu, öz ifadəsini tapır. Əgər yuxarıdakı misallarda birləşmələrin tərəfləri arasında tire işarəsi qoyulmuşsa, burada, göründüyü kimi, defis işarəsi qoyulmuşdur.

Əlavəli birləşmələrdən bəhs edərkən həmin birləşmələrə uyğun gələn, lakin müəyyən xüsusiyyətlərinə görə onlardan ayrılan mən özüm, sən özün... kimi birləşmələr də diqqəti cəlb edir. Bu birləşmələrin hər iki tərəfi əvəzliliklə ifadə olunur. Bunlardan birinci tərəf şəxs əvəzliyindən, ikinci tərəf isə qayıdış əvəzliyi adı ilə qeyd edilən “öz+mənsubiyyət şəkilçisi”ndən ibarətdir.

Müasir Azərbaycan dilində bu birləşmələrdən tez-tez istifadə olunur, lakin bu forma başqa söz birləşmələri ilə müqayisədə çox da qədim tarixə malik deyildir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da buna rast gəlmirik. Ümumiyyətlə, bu dastanlarda öz əvəzliyi işlənmişdirsə də özüm, özün... formalarından istifadə edilməmişdir. Bu mənada ya kəndi sözündən, ya da şəxs əvəzlilərinin özündən istifadə edilmişdir. Xüsusən şəxs əvəzliyi yanında *özüm, özün* mənasında yenə də şəxs əvəzliləri işlədilmişdir.

Sonrakı dövr yazılarının dilində *öz, kəndi* formaları ilə yanaşı, *özüm, özün...* formaları da işlənməyə başlanmışdır [Mirzəzadə: 1962. s.175]. Sonralar bu məsələ daha da genişlənməmiş, müasir Azərbaycan dilində isə ən kütləvi, işlək formalardan birinə çevrilmişdir. Yeri gəlmişkən deyək ki, əlavə və əlavəli birləşmələr də əvvəlki dövrlərin dili üçün xarakterik olmamışdır.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, bu tipli birləşmələrin də ikinci tərəfi birinci tərəfin ekvivalentidir və onu əvəz etmək hüququna malikdir. Lakin bunların ikinci tərəfi birinci tərəfə yeni məna gətirmək, birinci tərəfi bu və ya başqa cəhətdən izah etmək məqsədi daşmır. O daha çox üslubi xüsusiyyət daşıyır, birinci tərəfi nəzərə çarpdırmaq, onu məntiqi vurğulu etmək məqsədi ilə işlədilir. Kino dilində bu birləşmələr də uzlaşma əlaqəsinə əsaslanır, ikinci tərəf birinci tərəflə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır. Burada uzlaşma mənsubiyyət şəkilçiləri vasitəsi ilə reallaşır ki, bu cəhətdən də həmin birləşmələr əlavəli birləşmələrin yuxarıda qeyd etdiyimiz əsas növlərindən fərqlənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynzadə M. Təyini söz birləşmələri. Müasir Azərbaycan dili sintaksisi. I kitab. 1967. s. 60, 69, 12.

2. Hüseyinzadə M. Təyini söz birləşmələri. "Müasir Azərbaycan dili, sintaksis". I kitab. Bakı. 1970. s. 79.
3. Abdullayev Ə. Əlavələr. Müasir Azərbaycan dili, sintaksis". Bakı. 1980. I kitab. s. 380.
4. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı. 1962. s. 175.

Bədii filmlər

1. "Ölülər". 1980.
2. "Sovet pəhləvanı". 1942.
3. "Cavid ömrü". 2007.
4. "Ev". 2006.
5. "Bəyin oğurlanması". 1984.
6. "Neft və milyonlar səltənətində". 1982.
7. "Odlu qol-boyun". 2001.
8. "Böyük dayaq". 1962.
9. "Tilsim". 2005.
10. "Dərs". 2015.
11. "Qərib cinlər diyarında". 1977.
12. "Sabahın elçisi". 2010.
13. "Yalançılar". 2008.
14. "Arxada qalmış gələcək". 2005.
15. "Sarı gəlin". 1998.
16. "Üzeyir ömrü". 1983.
17. "Küçələrə su səpmişəm". 2004.
18. "Qoca palıdın nağılı". 1984.

Fizuli MUSTAFAYEV

COMBINATIONS OF NOUNS IN THE LANGUAGE OF CINEMA

SUMMARY

The article is devoted to the composition of names in the language of cinema. Compositions of nouns are b compounds in which the keyword is expressed by nouns or any substantive word.

According to the research carried out in the article, noun phrases in the Azerbaijani language, as well as in other Turkic languages, are formed in two ways: analytically and syntactically. Analytically formed noun compounds do not use a special suffix. Syntactically formed compounds have special suffixes.

According to research, noun phrases are conventionally divided into two parts. 1. Certain phrases. 2. Noun connections not included in the designation of connection tolerances. The first type of definition does not use any grammatical and morphological features in the formation of word combinations. The second definition is that the sides of phrases are not separated from each other and together they form a complex part of the sentence. The third type of definition is formed by the first part of the phrase with the suffix of ownership, the second side with the suffix of ownership.

The article says that in the modern Azerbaijani language, these forms of combination are used relatively little, and in the same sense the first type of phrases is called such compounds as an iron door, a stone wall, a silver spoon, a golden belt.

The article uses linguistic works, artistic sources and film fragments.

Key words: *word, noun phrase, adjective, grammatical connection, infinitive, adverb, verb combination, number combination.*

Физули МУСТАФАЕВ

ИМЕННЫЕ СОЧЕТАНИЯ В ЯЗЫКЕ КИНО

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена именным сочетаниям в языке кино. Именные сочетания – это сочетания, в которых ключевое слово выражается существительным или любым субстантивированным словом.

Согласно исследованию, проведенному в статье, именные сочетания в азербайджанском языке, как и в других тюркских языках, образуются двумя способами: аналитическим и синтаксическим. В именных сочетаниях, образованных аналитическим путем, специальный суффикс не используются. В сочетаниях, образованных синтаксическим способом, имеются специальные суффиксы.

Именные сочетания условно делятся на две группы: 1. определительные словосочетания, 2. Именные сочетания, не включенные в определительные словосочетания. Определительные словосочетания первого типа каких-либо грамматико-морфологических признаков не имеют. Стороны определительных словосочетаний второго типа не отделяются друг от друга и выступают в качестве сложного члена предложения. Первая сторона определительных словосочетаний третьего типа образуется посредством аффикса родительного падежа, а их вторая сторона – посредством принадлежности.

В статье указывается, что в современном азербайджанском языке чаще употребляются такие сочетания, как железная дверь, каменная стена, серебряная ложка, золотой пояс, которые относятся к определительным словосочетаниям первого типа.

В статье использованы лингвистические работы, художественные источники и фрагменты кинофильмов.

Ключевые слова: *слово, именное сочетание существительное, прилагательное, грамматическая связь, инфинитив, адвербиальные сочетания, глагольные сочетание, нумеративные сочетание.*